

NDZAWULO YA DYONDZO YA LE GAUTENG

XITHIFIKHEYITI XA XIKAMBELO XA LE HENHLA

**OCTOBER / NOVEMBER 2005
OKTOBER / NOVEMBER 2005**

**XITSONGA XA RIRIMI RO SUNGULA
NHLAWULO WA LE HENHLA
(Papila Ro Sungula)**

NKARHI: 2½ wa tiawara

TIMAKISI: 100

SWITSUNDZUXO:

- Phepha leri ri na swiyenge swinharhu A, B na C.
 - Hlamula swivutiso hinkwaswo.
 - Tinomboro ta tinhlamulo ta wena ti fanele ku yelana na leti ti tirhisiweke eka swivutiso.
 - Hlaya xileriso xa xivutiso xin'wana na xin'wana eka phepha leri ivi u nyika tinhlamulo leti u komberiweke tona hi ndlela yo kongoma.
 - Tirhisa Xitsonga lexi ringanisiweke.
-

XIYENGE XA A

XIKAMBELA – NTWISISO

XIVUTISO XA 1

1. Hlaya ndzimana leyi landzelaka hi vukheta ivi u hlamula swivutiso leswi nga ta yi landzela:

A ku tshwa bulu ethekisini. Bulu leri a ri khome hi wanuna wun'wana loyi a a tirha eka Kirkness eSandfontein. Wanuna loyi a a huma entirhweni hikuva a a tirha vusiku. Kirkness leyi yi lo khegetelana na xitichi xa Sandpits. Hambu leswi Ben a nga kuma bulu ku ri nkarhinyana ri sungurile, ndzhombho wa mhaka u wu twile. Kute loko thekisi yi gwimba, vavanuna va ya emahlweni ni bulu ra vona.

Wanuna 1: Xana a nga vavisekanga wanuna wa kona?

Wanuna 2: Haaa, u vula yini na? Xitimela xi n'wi gaye nhloko leyi, yi lo cakanyanya.

Wanuna 1: Heyi, byalwa bya hlupha vavanuna. Munhu a ngo na swipfuketani o ya khigela xiporo?

Wanuna 2: Leswiya wonge a hiswa byalwa ntsena, wonge a a hlupha hi ta ndyangu.

Wanuna 1: Mina ndzi nga teka xibajana xa mina ndzi siya munhu na magoya ya yena ndzi timukela matshan'wini yo ya nyiketa switimela vutomi bya mina. Mi n'wi vonile?

Wanuna 2: A wu nga ta tshinela; a ku lo juu, hi Mabunu va ri karhi va ri eku fodeni ka ntsumbu.

Wanuna 1: Ixi, swa ha pfunayini ku foda-foda munhu a file. Ve u ta pfuka?

Wanuna 2: Maphorisa i maphorisa, va anakanyela vugevenga na laha mhaka yi nga lo dlu, erivaleni. Leswi a va tarise xiswona le xitichini, a wu to pfa no hi vona va nga n'wi hlengela va n'wi dlaya.

Loko wanuna wa vumbirhi a ku maphorisa a va ri kona, Ben u ke a hundzuluka a languta endzhaku i nga ku hiloko a twe va ku maphorisa ya karhi ya ta hi le ndzhaku. Ko va ku vavanuna lava a va swi tivanga leswaku 'n'wini wa nkosi'u kwala xikarhi ka vona. Na leswo a va n'wiphemelela hi marito a va swi tivanga, ingi va timiyelerile vanhu va Xikwembu; ko va nhompfu a xi nuheti. Ben a a nga ha tiyiseli loko a twa hi ndlela leyi timhaka ta yena ti nga haxeka hi yona. A a pfa a ringeta ku tikandza ripfalo hi ku tibyela leswaku leswi nhloko ya mufi yi nga gaya hi xitimela a ku nga vi na ritshuri. Yena a a ku xitimela xi n'wi lamulerile.

U fike ekaya a teka Granada a kongoma ePretoria West eka Patterson. A a nga tiyiseli hikokwalaho ka timhaka leti nga haxeka i nga ku i ntungu wa "pink eyes". Nenge wa yena wa xinene a wu pfa wu endla swilo swo ka swi nga tivikani la movheni; wu gudlagudla lero na loko a kandziya biriki a yo va nyimpiyo sindzisa nenge ku lumana na biriki swi tiya. Na yena hi vuyena a a nga ha tiyiseli loko a ehleketa leswaku a nga tshuka a hlangane na maphorisa ma ri karhi ma hlota movha lowu a wu hlongorisiwa hi Sonto. A ku nga ri na ndlela yin'wana, Granada a yi fanele ku ya edorobeni yi ya lulamisiwa Jamela a nga si yi vona. Nkarhi lowu Ben a a ri endleleni yo ya eka Patterson handle ko ehleketa hi maphorisa, a a ri eku anakanyeni leswaku u fanele a cinca pende ya Granada kumbe a wu pfluxeta hi muhlovo walowu wa yona wa khale. A swi n'wi olovelanga ku hatla a huma nhlamulo. Swirhalanganyi swi vile kona. U vuye a tela hi leswi emiehleketweni: loko o cinca muhlovo wa Granada a nga twanananga na nsati wa yena, swi ta vanga swicele naswona swi ta n'wi tikela ku kuma mali yo hakelela movha eka Patterson loko a nga cinci pende, maphorisa va ta n'wi kuma hi yona hikuva yi nga va yi salele eka ambulense leyi a nga huthana na yona. Lava ka T.P.A. na vona, loko va nga fanga, va nga va va vonile muhlovo wa Granada no tsundzuka leswaku movha lowu a va wu hlongorisa i Granada. U te a nga si fika eka Patterson, nhlamulo yi va se yi fikile. U vonile leswaku swa antswa pende a nga yi cinci. U vone leswaku Jamela a nga ta phyaphyara swo tala. Loko ti ri ta ntsumbu tona, a ti nga ha n'wi tshuvi.

Yi tshahiwiile eka 'Mangava ya Joni'. Ya D.R. Maluleke.

- 1.1 Xana a ku bula vanhu vangani ethekisini xana? (1)
- 1.2 Xana vanhu lava u va tsaleka eka (1.1) laha henhla a va vulavula hi yini xana? (2)
- 1.3 Xana i ncini lexi nga chavisa Ben loko a yingisele bulu ra le thekisini xana? (3)
- 1.4 Xana 'nhompfu a xi nuheti' (layini 32) swi vula yini xana? (3)
- 1.5 Xana a swi lo yini ku kala Ben a yisa movha wa yena eka Patterson? (2)

- 1.6 Vula miehleketo mimbirhi (hi ku komisa) leyi yi nga tela Ben loko a ri karhi a yisa movha eka Patterson (layini 52-59). 2x2= (4)
- 1.7 Tshaha marito endzimaneni leyi lama vulaka swo fana na leswi:
- 1.7.1 Vuxungu lebyi vangaka hi nyoxi.
- 1.7.2 Swimanga leswi nga tlhwaya (lan'wa) emutini swi ya tshama enhoveni.
- 1.7.3 Ku teka xifaniso xa munhu hi khamera.
- 1.7.4 Loko vhlwa ri nga fambi kahle hi ku ka ri nga bohiwanga swinene.
- 1.7.5 Ehleketeni. 5x1= (5)
- 1.8 Xana nkata Ben u swi vonile leswaku Granada a yi tlumbile? Seketela nhlamulo ya wena hi ku tshaha endzimaneni leyi. 2x1= (2)
- 1.9 Tsala 'Hi swona'; kumbe 'A hi swona' ivi u seketela nhlamulo ya wena hi ku tshaha endzimaneni leyi:
- 1.9.1 Ben a a nga si lovola nsati. (2)
- 1.9.2 Ambulense a yi heleketa Ben exibedhlele. (2)
- 1.10 Nyika nhlamuselo-nene ya rito 'ndzhombo' na nhlamuselo ya rona eka ndzimana leyi. 2x2= (4)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: [30]

XIYENGE XA B

NKOMISO

XIVUTISO XA 2

2. Tsala nkomiso wa ndzimana leyi landzelaka hi marito ya wena yo ka ya nga tluli 90. Komba ntsengo wa marito lama u ma tirhiseke loko u hetile ku tsala nkomiso wa kona.

Vonani khombo ra mina! Vonani maxangu yanga! Ndzi ta swi byela mani loko swi te tani? Ndzi ponile minkelekele. Ndzi ponile tinghala ta le mananga. Ndzi famberiwile hi murhandziwa wa mina ma-Dhlamini. Namuntlha ndzi tekeriwile vana na nhundzu. Swi fambile. Swi fambile laha ndzi nga ta ka ndzi nga ha swi kumi. Kutani ndzi ta swi byela mani? U ta va mani loko a nga ri munghana wa mina ri nga tsolo? Vusiwana i vuloyi. Vusiwana i mangatsila. Vusiwana i nhlupheko. Loko u pfumala u ta tekeriwa na lexi u nga na xona. Mbilu ya mina yi vavisekile ngopfu loko ndzi ehleketa vana na nhundzu na mali leyi a ndzi n'wi khomisile yonaya madzana manharhu ya tirhandi swi hlamula. Hinkwaswo nkwe! Swi fambile.

Ndzi tsutsumile ndzi ya pota emaphoriseni. Vo ndzi hleka, va ndzi byela leswaku ingi ndzi ya n'wi lava le ka vona. Kunene ndzi sukile ndzi ya ePhiphirosi. Na kona va ka Mahlangu va ndzi byela leswaku n'wana wa vona va tiva a ri eka mina. Na leswaku a ndzi tangi ndzi ta va byela leswaku n'wana wa vona wa ndzi xanisa. Va ndzi tlherisa ku fana na mbyana va ndzi byela kuri va ta ta va ta n'wi lava eka mina.

Loko ndzi tlhelela exitichini xa Phiphirosi ndzi kumane na nkulukumba wun'wana wa ka Mbhonani, a ndzi byela leswaku nsati loyi a a tekiwile hi va ka Ledwaba, kutani loko mina ndzi n'wi lovola a ndzo humesa mhiri ndzi tiendla mamba. Kambe a ndzi ngaswi tivi.

Mhaka yo vavisa n'wananga hi leswaku va ka Mahlangu va ndzi landzile va ta lava n'wana wa vona loyi na mina a ndzi nga tivi kuri u yile kwihi. Hakelo ndzi horile timbanga tinharhu ta mukwana, va ndzi siya kwalaho va ehleketa leswaku ndzi file, kasi n'wini wa xitandi u ta endla hi matimba leswaku ndzi yisiwa exibedhlele, laha ndzi nga ya pfuneka kona. Ku huma exibedhlele hi loko ndzi ta kuma ndhawu kwala ndzi nga kona na wena. Kwala kamarini yaleyi.

Yi tshahiwe eka 'Xikumakumani' xa A.D. Mahatlane

NTSENGO WA XIYENGE XA B: [10]

XIYENGE XA C

RIRIMI

XIVUTISO XA 3

3. Hlaya ndzimana leyi landzelaka kutani u yi tirhisa ku hlamula swivutiso leswi nga ta yi landzela.

Leswi swi nga vula hi xingomatanda hi leswi a a hamba a byeriwa swona enorhweni. Ku pfumaleke na mhaka na yin'we leyi Xihahlele a nga yi twa yi ri yintshwa eka yena. Se miri a wu antswa ku foma hambile leswi a a nga si sungula ku dya mahlungu lama a nga nyika hi xigoma-ntanda, kambe byongo bya yena a byi nghene hansi hi ku ehleketa. Loko a ku 'father' a ku n'wi khumbu, ripfalo ra yena a ri handzuka. A a anakanya ku nyumisa ka ku tsemiwa ekerekeni hikokwalaho ka ku va na swikwembu. A a ha switsundzuka leswi a swi humelela loko ku tsemiwa van'wana. A a ha swi tsundzuka loko a handza ehansi, a tiomisa nhloko a nga ri na ntswelo-vusiwana loko ku tengiwa timhaka to tanu.

Hi yena loyi a a hamba a ku mpfhu, a ku vukriste byi nga pfanganyisiwi na vuhedeni. Tshengwe, vulayita na swikwembu, a a swi vengana ngopfu Xihahlele. Loko ko tshuka ku ve ni nandzu wo tanu ekerekeni, a wu nyiketiwa yena ku wu tsema no tlhela a wu vika eka nhlengeletano. Xa yena xihloka a xi kariha xi nga hupi lomu xi faneleke ku pela kona. Xihahlele a a nga ri na nkarhi wo twela vuhedeni vusiwana, lero na loko n'wana wa xisati wa kereke ya Rhoma o hunguka, eka yena a byi ri vuhedeni, hi ku vona ka yena, n'wana wo tanu, a a fanele ku tsemiwa. Swidakwa a a swi vengana lero loko o tshuka a vulavula na munhu ekerekeni ivi a twa a ri na risema ra byalwa bya Xintima, a a nga ha n'wi hlamuli munhu wo tano. A a kondzelela ntsena loko munhu a ri na risema ra 'whisky' na swona a ri munhu loyi a n'wi themendelaka loko a ambele kahle. A a swi tiva kahle leswaku lavo fana na yena hi ku chingha loko ku tengiwa timhaka ta vuhedeni a va ha ri kona eka ntlawa wa valanguteri va Rhoma. U swi tivile

leswaku a swi boha leswaku mhaka ya yena, hambi o yi tumbeta ku fana na leswi a a endlisa swona, loko o ya chayeriwa, mahlo ya 'father' ya ta n'wi vona hikuva laha ku nga na xirho xa kereke ya Rhoma thlo ra 'father' a ri nga pfumaleki. Hambi leswi le ka xigomantanda a ku nga yiwanga hi movha wa yena, a a nga swi tivi leswaku u ponile eka thlo ra 'father' kumbe a nga ponanga ke. A a ri eku kanakaneni lokukulu loko va ri endleleni yo tlhelela ekaya. Na loko va fika eMarabastad a nga swi twanga hikuva a a ha ri lomo hi miehleketo, a a dya marhambu ya nhloko. Loko a ehleketa xivumbeko xa rigodwani, a a twa na mbilu ya yena yi titimela yi tlhela yi ba hi rivilo wonge yo lava ku huma yi tsutsuma. 'Vakhegulu' a va ha wisise miri wa yena eka ku wu tovetela, sweswi ku sungule yena ku tlhuvutsa byongo bya yena hiku hloa tinhlamulo leti a ti byi tikela ku ti kuma. A swo ho fana na ku kombela xihlangi lexi ngenaka kreche ku hlamusela vatswatsi vubihi bya nkunguhato wa ndyangu.

Yi tshahiwiile eka 'Xona hi xihl?' ya D.R. Mduleke

- 3.1 Xana rito 'foma' eka layini ya 3 laha henhla ri vula yini mayelana na leswi ri nga tirhisisiwa xiswona endzimaneni? (2)
- 3.2 Xana rito 'khumbu' eka layini ya 6 laha henhla i (3.2.1) xihluvi muni xa mbulavulo? (3.2.2) Xana ri vula yini eka ndzimana leyi? 1+2= (3)
- 3.3 Tirhisa marito lama landzelaka u vumba swivulwa swimbirhi-mbirhi leswi hambanaka hi tinhlamuselo, hi rin'wana ni rin'wana ra wona: 3.3.1 tshuka; 3.3.2 tsema; 3.3.3 venga. 6x2= (12)
- 3.4 Marito: 'vusiwana' na 'vuhedeni' (layini 17) i mavita-swianakanyiwa, wena ma hundzuluxe ya va maviti yo komba vanhu. 2x1= (2)
- 3.4.1 Nyika tinhlamuselo ta marito lama u ma vumbeke eka (3.4) laha henhla. 2x2= (4)
- 3.4.2 Xana marito lama landzelaka i marhavi wahi ya riendli:
- (a) kondzelela
(b) hundzisa
(c) tsemiwa
(d) tovetela 4x1= (4)
- 3.5 Hlanganisa swivulwa leswi landzelaka hi ku tirhisa marito lama landzelaka: leswaku; hikuva; na; kambe: (U nga tlheli u tsala swivulwa)
- 3.5.1 Ndza swi vona _____ a wu na mhaka na mina _____ mina ndza ku rhandza.
- 3.5.2 Ndzi nga ka ndzi nga n'wi nyiki _____ a nga ndzi kombeli kahle.
- 3.5.3 Tibuku ta xikolo a ndzi ti hlayi _____ kereke a ndzi ngeni. 4x1= (4)

- 3.6 (a) 'Ku handza ehansi' (layini ya 9) swi vula ku chingha, kasi (b) 'ku dya marhambu ya nhloko; (layini ya 34) swi vula ku ehleketa ngopfu. Wena endla leswi:
- 3.6.1 Tsala xivulavulela lexi nga ta nyika nhlamuselo yo fana na leyi yi nga eka (3.6(a)) u tirhisa rito 'viriviri':
- 3.6.2 Nyika nhlamuselo ya xivulavulelo lexi nga endzimaneni leyi nga laha henhla (3.6(b)). 2x1= (2)
- 3.7 Vumba swivulwa swimbirhi swa tinhlamuselo timbirhi to ka ti nga fani hi rito: 'tlhela'. 2x2= (4)
- 3.8 Vumba maendli hi marito lama landzelaka:
- (i) nhlengeletano (layini 15)
- (ii) munhu (layini 22)
- (iii) valanguteri (layini 26) 3x1= (3)
- [40]**

NDZULAMISO

XIVUTISO XA 4

4. Lulamisa swihoxo hinkwaswo leswi nga kona eka ndzimana leyi landzelaka; u engetela leswi kayivelaka u ri karhi u khwatihaka laha u nga lulamisa kona:
- yi winile ANC ku huwelela gezani xana hina vampheheleni hi ta vuyela hi yini ku vutisa Gija. A ni tivi ni twa leswaku hita ku ma mitirho, ku tlerisela gezani.
- Gezani nandzuwe, tshika ku hu ha akuna xa ntirho xingala Ho endliwa xikukwana etlhela vurhongo. (20)

NTSENGO WA XIYENGE XA C: [60]

NTSENGO: [100]